محەمەد ئیقبال

د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەددین – کۆلێژی ئاداب)

١ - لەو قەڵەمڕەوەی بە جیهانی ئیسلام ناودەبرێ، بە عەرەب و نا عەرەبەوە هەڵکەوتێکی ڕاستەقینە (دوور نییە دیاردەش بێ) سەرنج بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ کە ناکرێ هۆکار بێ، بەڵکوو پتر بەو لایەدا دەشکێتەوە کە ئەنجام بێ و لە هۆکار و کارکردەی دیار و ئاشکرای کاراوە کەوتبێتەوە:

ئاراستە و بزووتنەوە و ڕەوت و کۆمەڵەی ئیسلامی بەناو و ناونیشانی جیاواز و میتودەی هەمە جۆرەوە، بەڵام لە ئەنجامدا دروشمێک، ئیتر ڕاستەقینە، یان ڕوخسارەکی بێ، کۆیان دەکاتەوە: درووشمی بریقەدار و سەرنجڕاکێشی چاکسازی و هەندێک جاریش لەژێر پەردەوە، یان بە ئاشکرابێ، دەنگۆی نوێکردنەوە و ژیاندنەوەیان لێ بەرگوێ دەکەوێ، ئەو فرەڕەنگییە و جیاوازی ئەو بزووتنەوە ئایینیانە چی دەگەیەنێ و چی پشت ڕاست دەکاتەوە؟! یەک ئایین، قورئانێک و حەدیس، کەچی سوننە و شیعە! هەر مەزهەبیش لە چەند ڕەوتێک پێکهاتووە سوننە: حەنەفی، شافیعی، حەنبولی، مالیکی، شیعە: جەعفەری دوازدە ئیمامی، زەیدی، ئیمامی! بە دەیان و بگرە پتریش بزووتنەوە و کۆمەڵە و ڕێکخراو و پارتی جۆراجۆر؟! ئەگەر لە یەکتریش نەچووبنە سەنگەرەوە، پێکەوە هەڵناکەن و دانوویان بە یەکەوە ناکوڵێ، ئەو ڕەوشەی هەڵکەوتی

ڕاستەقینەی لە ئارادا بوو ڕاستییەک پشت ڕاست دەکاتەوە کە لە دوو خاڵدا بەرجەستە بووە:

یەک: ڕەهەندی ئایینی و سیاسی لەناو جەرگە و لە قووڵایی و سروشتی ئایینەکە خۆیدا بە جۆرێک تێک گیراون، لە توانایی هیچ کەسێکدا نییە، ئیتر هەرچەندە خاوەنی توانایی و دەست ڕۆیشتوو بێ، چاوەڕوانی جیاکردنەوەیان بێ، بەبێ کێشە و بەبێ سەریەشە و سووک و ئاسانی!

دوو: ئایینەکە، ئەگەر لە سەرەتای سەرهەڵدانیدا تایبەتمەندی زمانی عەرەبی (کە ئەوسا حەوت شێوەزار بوو) قورئان کردوونی بە یەک، لەگەڵ دابونەریت و خەسڵەت و سروشتی عەرەبی (بەدوو – عوربانی) وڵاتی نیمچە دوورگەی بیابان دوور لە شارستانیەتی پێوە دیار بووبێ، ئەوە دوای کۆچی دوایی پەیامبەری ئیسلام ساڵی (٦٣٢ز) هاتنە دەرەوەی ئایینەکە و بڵاوبوونەوەی لە وڵاتانی تری خاوەن ئایین و کولتوور، خۆی لەبەردەم دووڕیانێکدا دیوەتەوە:

یەک: یان ئەوەتا دەبێ ئەو کۆمەڵگە نوێیانە کە بە هەموو شتێک لەو جیاوازن (ئاینزا، زمان، کولتوور...) و بوون بە قەڵەمڕەوی ئیسلام بگۆڕێ بۆ ئەوەی لەگەڵیاندا بگونجێ.

دوو: یان جۆرە گۆڕانێک بەسەر خۆیدا بهێنێ بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەو کۆمەڵگە و میللەتە جیاوازانەی کراون بە موسڵمان بێتەوە و بگونجێ.

- ئەگەر مرۆڤ سەرنجی سەرچاوە مێژووییەکان بدات کە لە سەردەمی عەبباسییەکانەوە بە ڕێکوپێکی ڕەوشەکەیان تۆمار کردووە، بۆی دەردەکەوێ کە ئایینە نوێیەکە هەردوو ڕێگاکەی گرتووەتەبەر، ئەگەرچی ئەو ئەنجامانەی لەو هەڵوێستە کەوتوونەتەوە بچووک و هەندێکیان، لە چوارچێوە گشتییەکەدا گۆڕانێکی ئەوتۆ

محەمەد ئیقبال

بەرچاو ناکەوێ!

٢- کۆششی چاکسازی (گۆڕین، نوێکردنەوە، جارێکی دیکە پەنابردن بۆ شرۆڤە و لێکدانەوەی تێکستەکان- تەفسیر) چەند هۆکارێکی هەمەجۆری هەبووە هەندێکیان لاوەکین و ئەوانی تر سەرەکین، بەڵام هەریەکە لەلای خۆیەوە بەپێی پرۆسە مێژووییەکە و هەلومەرجی ڕەوشی لە ئارادابوو، کەم تا زۆر ڕۆڵی خۆی گێڕاوە.

- بەپێی سەرچاوەکانی پەیامبەری ئیسلام پێش کۆچی دواییەکەی، وەسیەتی نەکردووە چی بکرێ و چی نەکرێ بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئایین و دنیا (١) (هەندێک سەرچاوە وا باس دەکەن کە پەیامبەری ئیسلام لە سەرەمەرگدا داوای قەڵەم و کاغەزی کردووە بۆ ئەوەی وەسیەتەکەی بنووسرێ، گوایە عومەری کوڕی خەتاب بەربەست بووە و نەیهێشتووە وەسیەتەکە بنووسرێتەوە!) هەر چۆنێک بێ موسڵمانەکان (زانا ئایینییەکان) ئەو کارەیان لە سەردەمی عەبباسییەکاندا گرتووەتە ئەستۆ

(ڕشتنی ڕەنگی نەزمی بنەماکانی ئایین — ئسوڵ- فیقهو و شەریعەت) (وشەی شەریعەتی ئیسلام لە ئەدەبیاتی ئەڵمانیدا بە قانوون نووسراوە). ئەم هەنگاوە دەکرێ بە سەرەتای گۆڕین و (ئەگەر بشێ ئەو وشەیە بۆ ئەو سەردەمە بگونجێ) بە دەستپێکی چاکسازی و نوێکردنەوە دابنرێ، ئەوی سەرنج ڕادەکێشێ ئەو دەستپێکە هەر لە سەرەتاوە جۆرە دەستپێشخەرییەکی تاکەکەسی بووە و تا ئەم سەردەمەش بە جۆرێک لە جۆرەکان هەروا ماوەتەوە.

- لە هەلومەرجی نوێی ڕەوشی ئایینەکەدا لە وڵاتانی شام و ئیسرائیلی ئێستا و دۆڵی نیل و میسۆپۆتامیا (عێراقی ئێستا) و ئێران، دەست کراوە بە دانانی بنەما بنەڕەتییەکانی ئەو کەرەستە و ئامرازانەی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت و کومەڵگە، پێویستی کردووە، بە تایبەتی شەریعەت و فیقهو بنەماکانی (ئسوڵی) ئایین. ئەو هەوڵە لەلایەن زانایانی ئایینەوە بووە کە لە مزگەوت و حوجرەکانەوە پێگەیشتوون و خوێندوویانە، تەنیا هەر پەروەردەی ئایینیان هەبووە، لە قورئان و حەدیس بەو لاوە، سەرچاوەیەکی شارستانی مۆدێرنی ئەو سەردەمەیان لەبەردەستدا نەبووە، بۆیە تەنیا هەر ڕەهەندەکانی ئایینیان لەبەرچاو گرتووە و لایەنی سوود و قازانجی مرۆڤ و کۆمەڵگە و قانوونی گشتی تاڕادەیەک بایەخی پێویستیان پێ نەدراوە، ئەگەر مرۆڤ لەو سێ بابەتە وردبێتەوە، بە تایبەتی شەرع و فیقهو بنەماکانی ئایین، پتر لایەنی ئاکار بەهەند دانراوە و پشکی شێری بەرکەوتووە و لایەنی قانوونی خراوەتە دواوە، ئیتر ئەو سێ بابەتە وا ڕەنگیان ڕێژراوە کە تەنیا هەر پێوەندی مرۆڤ (بەندەکانی ڕەب) بە خوای داهێنەری مرۆڤ و گەردوون- جیهان- ڕێک دەخەن و چۆن لە دوارۆژدا بەندەکانی ڕەب لێیان دەپێچرێتەوە، ئەگەر سوودیش لە قانوون و دابونەریتی میللەت و وڵاتانی ئەو دەڤەرانە وەرگیرابێ کە بوون بە موسڵمان، ئەو وەرگیرانە بە جۆرێک بووە کە لەگەڵ بنەما بنەڕەتییەکانی ئایینەکە بگونجێ، نەک سوود و قازانج و بەرژەوەندی گشتی لەبەر چاو بگیرێ.

- هەر لە سەردەمی عەبباسیدا کە سەرخانی ئەو ئیسلامەی ئێستا ڕەنگی ڕێژراوە و خەتوخاڵی پێ دراوە، دوو هەنگاو هەڵگیراون، زەمینەی کۆنەپارێزی و سەلەفییەتیان خۆش کردووە و بوونەتە مایەی چەق بەستوویی کۆمەڵگە و کاروباری ئایینەکە خۆی:

یەک: بە کۆششی شافیعی پێوانە (قیاس) لابراوە و لە جێگایدا (ئیجتیهاد) دانراوە (٢)، ئەوە بوو دواتر غەزالی دەرگای ئەو تۆزە ئیجتیهادە نیوەچڵەشی داخستووە و ئەو بڕیارە لە فیقهی ئیسلامدا بووەتە مایەی چەق بەستوویی و دواکەوتن و بەربەست بوونی هەموو جۆرە بیرکردنەوە و بڕیارێکی ئازاد کە ئێستا ژیلەمۆیەکەی بە توانایی سووتێنەری هەر ماوەتەوە.

دوو: پەنا بردنە بەر کۆدەنگی (ئیجماع) جیاکردنەوەی سنووری شەریعەت لە فیقهەوە، گوایە شەریعەت بنەما گشتییەکانی ئایینی ئیسلامە و بنەما بنەڕەتییەکانی جێگیرن و دەرفەتی هیچ جۆرە گۆڕان و دەستکاری کردنێک نادەن، بەڵام بابەتی فیقهی لە کۆی بڕیار و (حوکمی) کردەوەیی پێکهاتووە لەسەر بنەمای شەریعەت دامەزراوە و ئیجتیهادییە و دەکرێ بگۆڕێن و بۆچوونەکان لە بارەیانەوە جیاوازبن، ئەو جۆرە بڕیار و دەستنیشان کردنانە کە داخستنی دەرگای بیری ئازادی لێ

کەوتووەتـەوە هـەر لـە سـەرەتاوە بەربەست بـووە لەبـەردەم ئاراسـتەی گەشـەکردن و پێشـکەوتنی کۆمەڵگـە و ئاسـتەنگ بـووە لەبـەردەم هزرمەندانـی پێشـکەوتنخواز کـە بتوانـن، ئـەو کێشـانەی سروشـتێکی بنەمـای بنەڕەتیـی ئایینیـان هەیـە (ئوسـوڵین)، بەپێی پێداویستییەکانی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵگـە بـە لایەکـدا بخـەن.

ئـەو گرفتانـە لـەوەوە سـەرچاوەیان گرتـووە کـە سـەلەفی و کۆنەپارێـزان (محافـەزەکاران) ئـەو بۆچوونـە چـەق بەسـتووەیان جێگیـر کـردووە کـە گوایـە شـەریعەتی ئاییـن هیـچ کاتێـک دەرفەتـی دەسـتکاری و گۆڕیـن نـادات، چونکـە گشـتگیرە و وەڵامـی تێکڕای پرسـەکانی داوەتـەوە!! ئـەو بڕیارە لـە خۆیـدا ورووژێنەری کێشـەکانە، چونکە شـەریعەتی ئیسلامی نەچووەتـە نـاو وردەکارییەکانـەوە، بەڵکوو لـە بنەمـای گشـتی هەمەکـی پێکهاتـووە، ئەمـەش دەبێتـە مایـەی ئـەوەی چەنـد جـۆرە لێکدانـەوە و شرۆڤەکردنێکی (تەفسیر)ی جیاوازی بۆ بکرێ کە بەپێی ڕەوش و هەلومەرجی لە ئارادا بوو، گۆڕاو و نوێی پەیدابوون، گۆڕانیان بەسـەردا بکرێ، ئەمەش بـە دڵـی کۆنەپارێـزان نییـە.

لـە لایەکـی تـرەوە، ئەو ڕەوشـە وای لـە هزرمەندانی ئـازاد و ڕۆشـنبیران کـردووە، دوای لێکداپچڕانـی خەلافەتـی عوسـمانی کـە لـە گۆڕینـی شـەریعەتی کلاسیکی بۆ مـاوە و حوکمەکانی فیقهی بێ ئومێد ببـن و هـەوڵ بـدەن لـە جێگەیانـدا بـۆ پڕکردنـەوەی ئـەو کەلەبەرانـە، پەنا بـۆ قانـوون و ڕێسـا و نەزمـی ڕۆژئـاوا ببـەن بـە جۆرێـک لـە بـژار کردنەوەکـە لەگـەڵ هەلومەرجـی وڵاتەکانیانـدا بگونجـێ، بـە تایبەتـی دوای ئـەو گۆڕانـەی پـاش یەکەمیـن جەنگـی جیهـان و نەمانـی دەسـەڵاتی سـەڵتەنەت لـە ئەنکـەرە، کـە دەڤەرەکـە بـە خۆیـەوەی دیـوە و بووەتـە هەڵکەوتێکـی ڕاسـتەقینەی لـە ئارادابوو.

- هزرمەنـد و شـایەر و فەیلەسـووف و ڕۆشـنبیری هیندسـتانی محەمـەد ئیقبـال (١٨٧٨ – ١٩٣٨ز) ڕابەرێکـە لـەو ڕابەرانـەی هـەر لـە سـەرەتای لاوێتییـەوە هەسـتی بـەو دۆخـە چـەق بەسـتووەی شـەریعەت کـردووە و کۆشـاوە بـە سـوود وەرگرتـن لـە کولتـووری ئەورووپـا، جـۆرە چاکسازییەک بکات! لـە لایەکـی تـرەوە دوای ئـەوەی ناپلیـۆن میسـری ڕزگار کـردووە، کاربەدەسـتانی قاهیـرە سـوودیان لـە قانوونی فەڕەنسا (٣) وەرگرتـووە و لـە جیاتـی بنەماکانـی شـەریعەت کاریـان پـێ کـردووە.

٣- ئیقبـال لـە شـارێکی دەڤـەری پێنجئابـی هیندسـتان لـە دایـک بـووە، لـە شـارەکەی خـۆی دواتـر لـە لاهـوور خوێندوویەتـی، سـاڵی ١٩٠٥ چـووە بـۆ بەریتانیـا لـەوێ قانوونـی خوێنـدووە، ئەوجـا چـووە بـۆ ئەڵمانیـا لـە زانکـۆی میونیـخ دوکتـۆرای لـە فەلسـەفە بـە دەسـت هێنـاوە، دوای گەڕانـەوەی بـۆ وڵاتەکـەی چەنـد سـاڵێک وەک پارێـزەر (ئەوقاتـی) چالاک و دەسـت بەکاربـووە. بیروبۆچـوون و جیهاندیدەکـەی کـە پتـر سروشـتی ئایینیـان پێـوە دیـارە، بـە هەڵبەسـت دەربڕیـوە و چەنـد دیوانـە هەڵبەسـتێکی چـاپ و بـڵاو کردووەتـەوە.

لەنێوان هەردوو سـاڵی ١٩٢٨ – ١٩٢٩ز لە شـاری مـدراس وەک وانەبێـژ کاری کـردووە و وانەکانـی لـە دووتوێـی کتێبێکدا چاپ و بڵاوکراونەتـەوە و جـۆرە ناوبانگێکـی بـۆ دەسـتەبەر بـووە. لـەو نووسـینەیدا داوای هۆشـیاربوونەوەی موسـڵمانانی هیندسـتان و بـە ئاگابوونیانـی کـردووە کـە جارێکـی تـر لـە ڕوانگـەی زیندوویی مۆدێرن و سـەردەمەوە سـەرنجی ئایینەکەیـان بـدەن و سـوود لـە کولتـووری هـەردوو سـەدەی نۆزدە و بیسـتی ئەورووپـا وەربگـرن (٤).

- محەمـەد ئیقبـال ئەگەرچـی بـە شـیعر گوتـن بەهرەمەنـد بـووە و زۆربـەی هەڵبەسـتەکانی

سروشتێکی ئایینییان هەیە و وەرگێڕدراونەتە سەر زۆربەی زمانە زیندووەکانی ناوچەکە و ئەوروپا، بەڵام هەڵوێستی لەبار و ئارێی بەرانبەر فەلسەفە هەبووە و داوای کردووە کە بایەخی پێ بدرێ و بخوێنرێ، بۆ کێشەکانی ئایین و ژین و سوودی لێ وەربگیرێ، ئەو هەڵوێستەش لەلای هزرمەندە موسڵمانەکان بەدەگمەن بیستراوە و هاتووەتە بەرچاو.

بەلای ئەو هزرمەندە ئیسلامییەوە، ئایین ڕەهەندی گیانی و لایەنی ژیری و ئاکاری هەیە، تەنیا هزر، یان هەست و سۆز و کاری ڕووت و پەتی نییە، بەڵکوو نموونەیەکی بەرزی بەرجەستەکردنی مرۆڤی تەواوەتی و کامڵە.

ئەو وای بۆچووە کە قورئان لەلای خۆیەوە هانی زانست و بیرکردنەوە و وردبوونەوەی داوە لە ژیانی موسڵماناندا، زانایانی کەلامی کردووە بە بەڵگەی دروستی ئەو هەڵوێستەی قورئان کە ئەو وەک نموونە هێناویەتییەوە، زانایانی کەلام ڕابەرانی ئایینی بوون و بۆ پشت ڕاستکردنەوەی ڕێکارە ئایینییەکانیان و بۆ داکۆکی کردن لە باوەڕ و (عەقیدەیان) و هێنانەوەی بەڵگەی پشت قایم بە لۆجیک، پەنایان بردووەتە بەر فەلسەفە و کولتووری یۆنان، ئەگەر موعتەزیلە و ئیبن ڕوشدی ئەندەلووسی، لە پشت بەستن بە ژیر و پشت کردنە تاقیکردنەوەی زیندووی ژیان لە کایەی ئایین و زانیندا زیادەڕۆییان کردبێ، ئەوە غەزالی بەهۆی گومانە فەلسەفەییە ڕەهایەکەیەوە کە هیچی تێدا نەهێشتووەتەوە، باری سەرشانی باوەڕ و بنیادی ئایینەکەی سەخت و تەمومژاوی کردووە و لافی ئەوەی لێ داوە بە بەزاندنی سنووری بڕوا و عەقیدە، هزری سنووردار لە تواناییدا نییە پەی بەرێ بەهێزی دەسەڵاتی بێ سنوور و لە ڕادەبەدەر و بیناسێ.(٥)

٤ - هزرمەندی هیندستانی وەک هەموو چاکسازێک هەستی بەو کێشەیەی شەریعەتی ئیسلامی سەردەمی خۆی کردووە، لەوەش دڵنیا بووە کە وەحی ڕەببانی کە قورئانی هێناوە، باسی پرۆژەیەکی نەکردووە کە وردەکاری بگرێتە خۆی و دەستووری بەڕێوەبردنی دەوڵەت بێت و بگونجێ، زانایانی ئایینی ئەو سەردەمە و دواتریش میتودییانە بیریان لە بنیادی ڕشتنی ڕەنگی دەوڵەت نەکردووەتەوە، ئەو شەریعەتەش کە پێوەندی نێوان ڕەب و مرۆڤ، نێوان مرۆڤ و مرۆڤ ڕێک دەخات، لایەنی دەستوور و قانوونی بەهەند وەرنەگرتووە! دوور نییە هەست بەوە کرابێ کە پێداویستییەکانی ئایین لە دەوڵەت و سروشتێکی گشتی هەمەکیان هەیە و لێرەوە دامەزراندنی دەوڵەت لە سایە و سێبەری هەژموونی ئایینێکی تۆتالیتێری سەرتاپاگیر، گرژیی و کێشەی سەخت لە نێوان ئەو پێداویستی و داواکارییە گشتییە- هەمەکییانەی ئایین و هەڵکەوتی مێژوویی (٦) لە ئارادا بوودا دروست دەکات و چارەسەرکردنیان ئەستەم دەبێ.

- خوا بە ڕێگای سرووش (وەحی) یەکجار لە قورئاندا بۆ هەتا هەتایی شەریعەتی ناردووە و هەرگیزاو هەرگیز دەرفەتی گۆڕان و دەسکاری کردنی ئەو شەریعەتە یەکجارەکییە ڕەبانییە نادرێ و نەدراوە. بەپێی باوەڕ (عەقیدەی تەوحید)ی یەکڕەنگی دەبێ لە جیهانی ئیسلامدا تەنیا هەر یەک دەوڵەت و لە سەردەمی دیاریکراودا یەک خەلیفە هەبێ! ئەو دەوڵەتە دامەزراوێکی ئایینی تیۆکراتی (ڕەببانییە) و هێز و دەسەڵات تەنیا هەر هی ڕەبانییە. بەپێی ئەو باوەڕە- ئەگەرچی هەرگیزاو هەرگیز پەیڕەو نەکراوە- بنەمای ئەو دەوڵەتە دەبێ

یەکسانی بێت و خەڵک گشتی بە خەلیفە خۆشیەوە لە بەردەم توانایی و (قودرەتی) ڕەب و شەریعەتەکەیدا یەکسانن.

بۆ یەکەم جار لە سەردەمی بەنی ئوممەیە و دواتر عەباسییەکان کۆششی دامەزراندنی ئەو دەوڵەتە کراوە و وەک لەناوی خەلیفەکاندا دەردەکەوێ خۆیان بۆ نوێنەری ڕەببانی و لەسەر زەوی داناوە! لەلایەکی دیکەوە دەبوو!! مەبەستی سەرەکی و دوا ئامانجی باڵای ئەو دەوڵەتە ئایینییە تەنیا هەر (قودرەت و قەزای) ڕەببانی بێت. لەو ڕەوشەدا میللەت (هاووڵاتی) لە بەرانبەر ئەو قودرەت و قەزایەدا کە پشکی شێریان بەرکەوتووە، خراوەتە پەراوێزەوە و بە هیچ جۆرێک جیاوازی ئایین و سیاسەت (دەوڵەت) بە بیردا نەهاتووە و بیری لێ نەکراوەتەوە، بە پێچەوانەی ئایینی مەسیحییەوە کە هەر لە سەرەتاوە ئەو دوو کایە و دەڤەرەی لە یەکتری جیاکردووەتەوە بەوەی کە عیسای مریەم (یەسووعی مەسیح) بە ئاشکرا گوتوویەتی: موڵک وماڵی قەیسەر بدرێ بە قەیسەر و هی ڕەب بدرێ بەڕەب (٧)

ئەو بابەتە کێشە لەسەرە هەر لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ئایینی لە ئارادا بووە و تا ئەم سەردەمەش گەرموگوڕی و جەنجاڵئامێزی خۆی لە دەست نەداوە و گشت هزرمەند و زاناکانی ئایینی بە مەزهەب و ئاراستە جیاوازییەکانیانەوە ئەو کێشەیان لەبەرچاو بووە و هەستیان پێ کردووە.

٥- هزرمەندی هیندستانی دوای تاووتووکردنی پێوەندی نێوان کاروباری ئایین و دامەزراوەیی دەوڵەت، لایەکی لە بابەتی لاهووت و ڕەبانییەت کردووەتەوە. پشت ڕاستکردنەوەی بوون و نابوونی ئەو هێزە دەسەڵات بێ سنوور و بێ وێنەیە سەرنجی ڕاکێشاوە، بەمەش جارێکی تر چووەتەوە کایەی فەلسەفەی ئایین.

وەک پسپۆڕێکی فەلسەفە کە لە بەریتانیا و ئەڵمانیا (زانکۆی میونیخ) دوکتۆرای فەلسەفەی خوێندووە لە هەر چوار بەڵگە سەرەکییەکەی ساغ کردنەوەی بوونی ڕەب، ئاگادار و شارەزابووە:

یەک: بەڵگەی ئۆنتۆلۆجی.

دوو: بەڵگەی کۆسمۆلۆجی.

سێ: بەڵگەی بزووتنەوە — هۆکار و ئەنجام.

چوار: بەڵگەی نەزم و ڕێکوپێکی.

دوای ئەوەی لێیان ورد بووەتەوە، دەستبەرداری ژیر و لۆجیک بووە، پاشەکشەی کردووە و گەڕاوەتەوە بۆ سەر هەست و سۆزی باوەڕ و (عەقیدە و ئیمان) و هەر چواریان ڕەت کراونەتەوە بەو پەڵپ و بیانووەی گوایە:

ئەو بەڵگانە هەوڵی بوونی بوونەوەرێک دەدەن کە بێ سنوور و بێ کۆتاییە، کەچی لە خۆیدا کۆتاییە، بەمەش کەلەبەرێک دەخەنە نێوان هەردوو کایەی بوون و هزرەوە. بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلەبەرە، ئیقبال پەنای بردووەتە بەر دەقی ئایینی بۆ ئەوەی ساغی بکاتەوە کە ڕەب بوونەوەری یەکەم و دواییە، سەرەتا و کۆتایی نییە (٨)، هەمیشە هەبووە و هەر هەبوو دەبێ و گۆڕانی بۆ نییە! ئەگەرچی ئەمە هیچ خەسڵەت و سروشتێکی بەڵگەی ژیر و فەلسەفەی تێدا بەدی ناکرێ و بوونی هیچ بوونەوەرێکی پشت ڕاست نەکردووەتەوە، بەڵکوو ئەوەی ئەو ڕابەرە هیندستانییە کردوویەتی لە پشت ڕاست کردنەوەی هەست و ئارەزوو و باوەڕی خۆی بەو لاوە هیچ شتێکی دیکە نەبووە.

- نموونەی فرە نەتەوەیی و ئایین و ئایینزای هیندستان کە ئەو لەوێدا ژیاوە، بەو تەفرەیەی بردووە گوایە دەکرێ لە وڵاتان و جیهانی موسڵمانانیشدا ئەو تاقیکردنەوەیە جێبەجێ بکرێ.

له هیندستان سیاسەت- عەلمانییەت- دەسەڵاتدارە و وڵاتەکە بەڕێوە دەبات، نەک ئایین. ئەگەر تاقیکردنەوەی جیابوونەوەی پاکستانی موسڵمان و بەنگلادیشی بە چاوی خۆی دیتبایە، ئەو بۆچوونەی هەبیووە لە مێشکیدا کاڵ دەبووەوە. ئایین لەوەتی مەزهەبی جیاوازی لێ کەوتووەتەوە، هیچی تر مایەی یەکگرتن نەماوە، بەڵگەی ڕاستی ئەم قسەیە: ئەو وڵاتانەی شیعەن و ئەوانەی سوننەن ئەگەر شیروتیر لە یەکتری نەسوونەوە و لە یەکتری لە سەنگەردا نەبن، بیر لە هاوکاری نەک یەکگرتنی ناکەنەوە. باوەڕ، هەستی نەتەوەیی، ئایین لەم سەردەمەدا هیچی تر هۆکاری یەکگرتوویی نەماون، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئەڵمانیا یەک نەتەوە و یەک زمانن، کەچی چەندان دەڤەری سەربەخۆ لە ئارادان کە بەڕێوەبەرایەتی جیایان هەیە. ڕاستە لە ئەمریکا نەتەوەیەکی دیاریکراو پێک نەهاتووە، بەڵام یەک دەوڵەت، یەک سنوور، یەک زمان (ئینگلیزی) کۆی کردوونەتەوە، بەڵام چەند هەرێمێکی جیاوازیان لێ پێک هاتووە.

هیچ کەسێک ناکرێ شەڕی دەستەویەخەی کاتۆلیک و پرۆتستانتی ئینگلیز (بەریتانیای مەزنی) نەبیستبێ!! یەک میللەت، یەک زمان، کەچی دوو مەزهەبی لە یەکتر جیاواز لە چوارچێوەی یەک ئاییندا (عیسایی) لە یەکتری کردوون بە نایار و لە یەکتری چوونەتە سەنگەرەوە.

ئیتر بۆچوونی سیاسی پشت ئەستوور بە ئایینی ئیقبال، سنووری سۆز و ئەندێشەی یۆتۆپی نابەزێنێ، یەکگرتن لەسەر بنەمای ئایین و دامەزراندنی دەوڵەتی ئایینی، خەونێکە کەسانێک هیوا و ئاواتی بۆ دەخوازن، فەرموو تەماشای وڵاتانی عەرەب بکە، شیعەکانی لێ بەرە دەرەوە، بۆیە بەیەکەوە هەڵناکەن؟! بۆ ئایینەکە کە هی خۆیان بووە و بەسەریاندا نەسەپێنراوە، هیچ ڕۆڵێک ناگێڕێ.

ئیقبال وەک شاعیرێک چەند قسەیەکی کردووە کە ڕوخساری پەندیان هەیە:

- ئەگەر مرۆڤ بەباشی خۆی ناسی، دەتوانێ لە زیانەوە سوود بەدەست بهێنێ.
- ئەگەر بمانەوێ سەرکەوتووبین لە ژیاندا، دەبێ بە جۆرێک قورئان بخوێنینەوە وەک ئەوەی بۆ ئێمە هاتبێ!
- مرۆڤی ئازاد ئەوەیە کە بە دڵسۆزییەوە بەندە و کۆیلایەتی خۆی بۆ خوا بسەلمێنێ (عەبدی خوا بێ)!
- ئایین لە گەوهەردا لە ئەزموون و تاقیکردنەوە بەو لاوە نییە.
- مرۆڤی لاواز و دەستەپاچە، قەزا و قەدەری خوا دەکاتە بیانوو.

بە لای (ئیقبال)ـەوە کلیلی چارەسەرکردنی کێشەکان بەوە دەبێ کە کاروباری ئایین بەپێی گیانی سەردەم و بە سوود وەگرتن لە کولتووری مۆدێرن نوێ بکرێتەوە و ببووژێنرێتەوە، باوەڕبوونی بێ چەند و چۆن و بێ ڕەخنە کردن، کەلەپوور و کولتوور شتێکی ئەوتۆی لێ شین نابێتەوە.

لە کتێبی نوێکردنەوەی هزری ئایینی لە ئیسلامدا کە ناوبانگی جیهانی بۆ دەستەبەر بووە، لەو بەرهەمەدا نووسەر دوای ئەوەی سەرنجی لێک هەڵپچڕانی خەلافەتی عوسمانی دەدات و لە ئەنجامدا هەست و سۆز و بزووتنەوەی نەتەوەیی لەنێو میللەتانی ئیسلامدا سەری هەڵداوە و جیابوونەتەوە و پچڕانی لێ کەوتووەتەوە، ڕۆژئاوا هەوڵی داوە سوود لەو دۆخە وەربگرێ و چەند وڵاتێکی جیهانی موسڵمانانی داگیرکردووە و کۆشاوە کولتوورە گیانییەکەیان چەواشە بکات و بیشێوێنێ، پەنا دەباتە بەر کاروباری ئایین و فەلسەفەکەی خۆی کە ڕاستە ڕێگەی بە فەلسەفەی باوەڕ (ئیمان)

و قورئـان داوە. فەلسـەفەی بـاوەڕە گوایـە چاکتریـن ڕێگـەی ڕووبەڕووبوونـەوەی کێشـەکانی ژیانـی ڕۆژانـە و فەلسـەفەی قورئانـە، چونکـە سـەرچاوە و ئیلهـام لـەو کتێبـەی موسـڵمانانەوە وەردەگـرێ.

– ئیقبـال لـە کاتـی تاووتووکردنـی کێشـەکانی جیهانـی ئیسـلام، وای بـۆ چـووە کـە ڕابـەر و زانایانـی ئاییـن، دانەرانـی شـەریعەت و ئوسـوڵی ئایینەکـە بـە تەواوەتـی سـەرکەوتوو نەبوون لـەوەی بـە ڕاستیودروستی پێوەنـدی نێوان هەتـا هەتایـی (ئەبـەدی) و نەگـۆڕ و ڕەهەنـدی مێژوویـی گـۆڕاو هەڵبسـەنگێنن، یەکەمیـان نەگـۆڕە و دووەمیـان ناجێگیـرە و سروشـتی گـۆڕان و کات و سـەردەمی پێـوە دیارە. ئـەو کێشـەیەی لـەو هەڵسـەنگاندنەدا دەڵەمەیـی کەوتووەتـەوە: زانا ئایینییـەکان بنەمـای ڕێژەییـان کـردووە بـە بنەمـای ڕەهـا و مێژووییـان کـردووە بـە هـەرە کۆنـی نەگـۆڕاو (ئەزەلـی)، ئەمـەش لـە خۆیـدا سـەرچاوەی سـەرەکی کێشـەی دواکەوتوویـی و چـەق بەسـتنەکەیە.

ئیقبـال چەنـد دیوانـە شـیعرێکی بـە هـەردوو زمانـی فارسـی و ئـۆردی لـە پـاش بەجـێ مـاوە. بیروبۆچـوون و ڕەخنـە و جیهاندیدی ئیقبـال لـە چوارچێـوەی حـەز و هەسـت و سـۆز و خواسـتدا گیریـان خـواردووە و لـە تـۆز تەکانـدن بـەو لاوە بریـان نەکـردووە، لێرەدا هەڵبەسـتەکەی شـوکری فەزلـی نەمـر کـە بـۆ شـێخ مەحمـوودی حەفیـدی نووسـیوە، دێتـەوە یـاد: کـە کار لـەکار تـرازاو لێـژ بـووەوە بـە دوعـا و نـزا و پاڕانـەوە چارەسـەر ناکـرێ، بەڵکوو کار و کـردار و (عەمەلـی) دەوێ.

سەرچاوە و پەراوێز:

١ – فریتس شتیپات: الاسلام شریکا، ترجمة: د. عبدالغفار مکاوي، عالم المعرفة ٣٠٢، نیسان ٢٠٠٤، ص١٤٩.

٢ – ن. ج. کولسون: في تأریخ التشریع الاسلامي، ترجمة: د. محمد أحمد سراج، مراجعة، د. حسن محمود الشافعي، بیروت ١٩٩٢، ص١٢.

٣ – ن. ج. کولسون: المصدر نفسه، ص٢٠٤ وفي اماکن آخری.

٤ – الدکتور ماجد فخري: تأریخ الفلسفة الاسلامیة، بیروت، ٢٠٠٤، ص٤٧٨ وفي اماکن متعددە.

٥ – فریتس شتیپان: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٧.

٦ – فریتس شتیپان: سەرچاوەکە خۆی، ل١٦٣.

٧ – ئینجیل بە ئەڵمانی: مەتتا (٢٢: ٢١)، بە عەرەبی لە ئینجیلدا بەو جۆرە نووسراوە: (اعطوا اذا مالقیصر لقیصر وما للرب للرب))، ئەمەش بە ئاشکرا ئاماژەیە بە دوو جیهانی لە یەکتری جیاواز، دنیا و ئایین.

٨ – الدکتور ماجد فخري: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٧٩ – ٤٨٠.